ТЕМА 2. МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО

ЛЕКЦІЯ 3.
Норми, принципи та відповідальність у Міжнародному гуманітарному праві (МГП)

Кількість годин: 2 год.

Мета лекції: Сформувати у здобувачів вищої освіти систему глибоких теоретичних знань про сутність, джерела та фундаментальні принципи Міжнародного гуманітарного права (МГП); детально дослідити правовий статус учасників збройних конфліктів, критерії розмежування комбатантів і некомбатантів, а також особливості статусу добровольчих формувань; вивчити міжнародно-правові режими полону та інтернування; проаналізувати механізми юридичної відповідальності за воєнні злочини та узагальнити задокументовані факти порушень норм МГП з боку РФ для формування правової культури та громадянської стійкості.

ПЛАН ЗАНЯТТЯ

1. Сутність, джерела та основні принципи МГП. Правила ведення війни, заборонені засоби і методи.
2. Правовий статус учасників збройних конфліктів: комбатанти, некомбатанти, статус ДФТГ. Захист цивільного населення та жертв війни (режим полону та інтернування).
3. Юридична відповідальність за порушення норм МГП. Задокументовані факти воєнних злочинів РФ проти військовополонених та цивільного населення України.

ВСТУП

Міжнародне гуманітарне право (МГП), яке також часто називають «правом збройних конфліктів» або *jus in bello* (право під час війни), є унікальною і надзвичайно важливою галуззю міжнародного публічного права. Війна – це найбільша трагедія та криза для людського суспільства, яка супроводжується руйнуваннями, насильством та загрозою самому існуванню цивілізації. Проте навіть у часи найжорстокіших бойових дій людство виробило правила, які встановлюють чіткі межі дозволеного. Головна філософська ідея МГП полягає в тому, що **війна не є зоною абсолютного беззаконня**, а насильство має бути обмежене виключно рамками досягнення воєнної сили і спрямоване лише проти військових об'єктів ворога.

Для майбутніх фахівців морської та цивільної інфраструктури, які навчаються в умовах тривалого правового режиму воєнного стану, глибокі знання МГП є критичною професійною та громадянською компетентністю. Це не просто теоретична дисципліна, а практичний інструмент захисту прав людини, розуміння статусу цивільних об'єктів (включаючи порти, судна та транспортні артерії) та юридичний щит проти свавілля агресора. Знання норм гуманітарного права дозволяє чітко кваліфікувати дії ворога як воєнні злочини, забезпечувати належну фіксацію правопорушень та розуміти невідворотність міжнародного правосуддя.

1. СУТНІСТЬ, ДЖЕРЕЛА ТА ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ МГП. ПРАВИЛА ВЕДЕННЯ ВІЙНИ, ЗАБОРОНЕНІ ЗАСОБИ І МЕТОДИ

1.1. Поняття МГП та історія його кодифікації

Міжнародне гуманітарне право – це система міжнародно визнаних правових норм і принципів, які застосовуються під час міжнародних або неміжнародних збройних конфліктів, обмежують вибір засобів і методів ведення війни та захищають осіб, які не беруть безпосередньої участі або припинили брати участь у бойових діях.

Історія формування сучасного МГП нерозривно пов'язана з кодифікацією правил ведення війни в другій половині XIX – першій половині XX століття. Початком цього процесу вважається створення у 1863 році Міжнародного комітету Червоного Хреста за ініціативи Анрі Дюнана та ухвалення Першої Женевської конвенції 1864 року про покращення долі поранених військових у бойових діях на суходолі.

У міжнародно-правовій практиці джерела МГП традиційно поділяють на два великі інституційні блоки (гілки):

1. **«Право Гааги»** (Гаазькі конвенції 1899 та 1907 років): регулює безпосередньо правила ведення бойових дій, встановлює права та обов'язки воюючих сторін, а також накладає жорсткі обмеження та заборони на використання конкретних засобів (зброї) та методів (тактики) ведення війни.
2. **«Право Женеви»** (Женевські конвенції): спрямоване на гуманітарний захист жертв війни – поранених, хворих, військовополонених та цивільного населення, яке опинилося під окупацією або в зоні ведення бойових дій.

Ядром сучасного МГП **є чотири Женевські конвенції від 12 серпня 1949 року**:

1) I Женевська конвенція – про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях на суходолі.

2) II Женевська конвенція – про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі.

3) III Женевська конвенція – про поводження з військовополоненими.

4) IV Женевська конвенція – про захист цивільного населення під час війни.

Ці конвенції доповнені Додатковими протоколами I та II від 1977 року (щодо захисту жертв міжнародних та неміжнародних конфліктів) та Протоколом III від 2005 року (про запровадження додаткової емблеми – Червоного Кристала). Україна є повноправною державою-учасницею всіх цих фундаментальних договорів.

1.2. Фундаментальні принципи МГП

Фундаментальні принципи МГП формувалися протягом багатьох століть як звичаєві кодекси честі воїнів і релігійні правила. Проте їхнє сучасне, юридично закріплене виникнення відбулося у XIX–XX століттях як відповідь на стрімке зростання руйнівності воєн.

Початком сучасного МГП став приватний досвід швейцарського бізнесмена Анрі Дюнана. Опинившись на полі битви під Сольферіно (Італія,1859 рік), він був шокований тим, що понад 40 000 поранених солдатів залишили помирати без жодної медичної допомоги. Дюнан організував місцевих жителів для надання допомоги всім постраждалим, незалежно від їхньої національності, виголосивши гасло: «Усі ми брати». Повернувшись до Женеви, він написав книгу «Спогади про Сольферіно» (1862 р.), де запропонував дві революційні ідеї, які заклали фундамент принципів МГП:

1. Створити добровільні національні товариства допомоги пораненим (майбутній Червоний Хрест).
2. Ухвалити міжнародний договір, який визнавав би поранених військових та медиків нейтральними особами.

Сьогодні вся архітектура гуманітарного права тримається на кількох базових принципах (табл. 1), які не можуть бути порушені за жодних обставин.

Таблиця 1. Чотири універсальні принципи Міжнародного гуманітарного права

№	Назва принципу	Сутність, юридичний зміст та вимоги до воюючих сторін
1	**Військова необхідність**	Дозволяє застосовувати лише такий рівень і характер військового насильства, який є суворо необхідним для досягнення легітимної воєнної мети (капітуляції чи послаблення ворога) і не суперечить іншим нормам МГП. Забороняє насильство заради помсти чи залякування.
2	**Гуманність**	Вимагає поважати людську гідність за будь-яких обставин. Особи, які вийшли з бою (поранені, безпорадні, ті, що здалися в полон), мають право на захист та гуманне поводження без будь-якої дискримінації. Забороняє катування, медичні експерименти та знущання.
3	**Розрізнення (Диференціація)**	Воюючі сторони зобов'язані завжди чітко розрізняти цивільне населення і комбатантів, а також цивільні об’єкти і військові цілі. Удари можуть завдаватися виключно по військових об’єктах. Навмисні напади на цивільних є тяжким злочином.
4	**Пропорційність**	Забороняє завдавати ударів по військових цілях, якщо очікувані супутні втрати серед цивільного населення або руйнування цивільних об'єктів будуть надмірними порівняно з отриманою безпосередньою військовою перевагою.

1.3. Заборонені засоби (зброя) ведення війни

МГП суворо обмежує право сторін обирати зброю. Забороняється застосування засобів, які мають невибірковий характер (не дозволяють чітко цілити лише у військових) або спричиняють надмірні страждання та невиправдані руйнування.

До засобів ведення війни, які **повністю або частково заборонені** міжнародними конвенціями, належать:

- **Зброя масового ураження (ЗМУ):** Хімічна зброя (Конвенція 1993 р.), біологічна та токсинна зброя (Конвенція 1972 р.). Природно-правові норми також накладають суворі обмеження на застосування ядерної зброї через неконтрольовані радіаційні фактори.
- **Протипіхотні міни:** Оттавська конвенція 1997 року повністю забороняє використання, накопичення та виробництво протипіхотних мін натискної чи розтяжної дії, оскільки вони роками після війни калічать цивільне населення.
- **Касетні боєприпаси:** Конвенція з касетних боєприпасів 2008 року обмежує їх використання через високий ризик супутніх втрат серед мирних жителів та наявність суббоєприпасів, що не розірвалися вчасно.
- **Зброя, що завдає надмірних ушкоджень:** експансивні кулі (кулі «дум-дум», що розгортаються в тілі людини), боєприпаси з осколками, які не виявляються в людському тілі за допомогою рентгенівських променів, лазерна зброя, що засліплює.

1.4. Заборонені методи (тактики) ведення бойових дій

Методи ведення війни – це способи та тактичні прийоми застосування зброї та підрозділів.

МГП забороняє підступні, віроломні та негуманні методи ведення війни:

- **Віроломство:** Зловживання довірою супротивника з наміром його обманути для отримання військової переваги (симулювання здачі в полон, симулювання поранення,

незаконне використання емблем Червоного Хреста, ООН чи прапора і форми супротивника під час атаки). На відміну від легітимної *воєнної хитрості* (маскування, демонстративні маневри, дезінформація), віроломство порушує базові норми права.

- **Наказ не залишати нікого в живих:** Суворо забороняється віддавати наказ знищувати абсолютно всіх бійців ворога, не беручи нікого в полон (*«урвати чверть»*), або погрожувати цим.
- **Використання цивільних як «живого щита»:** Примусове утримання цивільних осіб або військовополонених біля військових об'єктів для захисту їх від ударів супротивника.
- **Терор проти цивільного населення:** Навмисне залякування мирних жителів, сіяння паніки, а також створення умов для голоду шляхом знищення об'єктів, необхідних для виживання (склади з їжею, водогони).

2. ПРАВОВИЙ СТАТУС УЧАСНИКІВ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ: КОМБАТАНТИ, НЕКОМБАТАНТИ, СТАТУС ДФТГ. ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ТА ЖЕРТВ ВІЙНИ (РЕЖИМ ПОЛОНУ ТА ІНТЕРНУВАННЯ)

2.1. Легітимні учасники війни та критерії їх визначення

Для чіткої реалізації принципу розрізнення МГП ділить усе населення країн, що воюють, на дві великі категорії з абсолютно різними юридичними наслідками, правами та обов’язками під час бойових дій (рис. 1).

Рисунок 1. Класифікація осіб під час збройного конфлікту за МГП

Комбатанти – це особи, які входять до складу збройних сил воюючої сторони (за винятком медичного та духовного персоналу) або є членами ополчення, добровольчих загонів чи Руху опору, і мають законне право брати безпосередню участь у бойових діях.

Щоб загін добровольців, партизанів чи членів Руху опору мав легітимний статус комбатантів, він повинен відповідати чотирьом критеріям Третьої Женевської конвенції:

1. Мати на чолі особу, яка відповідає за своїх підлеглих перед законом.
2. Мати чітку, сталу та добре видиму здалеку розпізнавальну емблему чи знак (наприклад, жовті/сині нарукавні пов'язки, елементи форми).
3. Носити зброю відкрито під час кожного бойового зіткнення та маршу.
4. Суворо дотримуватися у своїх діях законів та звичаїв війни (норм МГП).

Некомбатанти – це особи, які хоча й законно входять до складу регулярних збройних сил, але не беруть безпосередньої участі у збройних сутичках (військові медики, капелани). Вони мають право на носіння легкої зброї виключно для особистого самозахисту або захисту поранених. По них заборонено відкривати вогонь. Акредитовані військові журналісти (кореспонденти) згідно з МГП вважаються цивільними особами, але у разі захоплення ворогом мають право на статус військовополоненого.

2.2. Правовий статус ДФТГ та Руху опору в Україні

Закон України «Про основи національного спротиву» повністю інтегрував наші Сили ТрО, Рух опору та добровольчі формування громад (ДФТГ) у міжнародне правове поле:

- **Сили ТрО:** є офіційною частиною ЗСУ, тому автоматично мають повний статус комбатантів.
- **Члени ДФТГ:** підписуючи офіційний контракт добровольця, отримуючи військову форму, відкриту зброю та підпорядковуючись армійському командуванню, повністю відповідають чотирьом критеріям Женевської конвенції і є **легітимними комбатантами**. Це означає, що у разі потрапляння до рук ворога вони мають повне право на статус військовополоненого, а їхні бойові дії не можуть кваліфікуватися як кримінальний «тероризм».

2.3. Міжнародно-правовий режим полону

Статус **військовополоненого** надається виключно легітимним комбатантам, які потрапили під владу супротивника під час міжнародного конфлікту. Режим полону регулюється Третьою Женевською конвенцією 1949 року і базується на принципі гуманності.

Ключові імперативи режиму полону:

- **Полон не є покаранням чи помстою:** це лише тимчасове обмеження можливості бійця брати участь у війні до завершення конфлікту.
- **Відповідальність держави:** Військовополонені перебувають у руках ворожої держави, а не конкретних військових частин чи осіб, що їх захопили. Держава відповідає за їхнє життя та здоров'я.
- **Обов'язок надавати інформацію:** При допиті військовополонений зобов'язаний повідомити лише своє прізвище, ім'я, по батькові, військове звання, дату народження та особистий армійський номер. Катування чи психологічний тиск для отримання тактичних даних суворо заборонені.
- **Умови утримання:** Держава, що утримує в полоні, зобов'язана безкоштовно забезпечити полонених житлом, одягом, медичною допомогою та харчуванням, еквівалентним раціону власних військ. полонених заборонено утримувати у звичайних в'язницях чи піддавати небезпеці.

2.4. Режим інтернування цивільних осіб

Цивільне населення користується абсолютним захистом МГП, доки воно не бере безпосередньої участі у бойових діях. Четверта Женевська конвенція забороняє будь-яке насильство проти мирних громадян, депортації, взяття заручників та колективні покарання.

Інтернування – це примусове оселення чи утримання цивільних громадян воюючою державою або окупаційною владою на визначеній території (у спеціальних таборах) з міркувань безпеки. Це винятковий захід, який може застосовуватися лише тоді, коли свобода цієї цивільної особи становить серйозну загрозу для безпеки держави. Інтерновані особи мають право на перегляд рішення про їхнє затримання спеціальним судом або комісією, право на листування з рідними та отримання гуманітарної допомоги.

3. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ НОРМ МГП. ЗАДОКУМЕНТОВАНІ ФАКТИ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ РФ ПРОТИ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

3.1. Поняття та класифікація міжнародних злочинів

Порушення норм МГП (табл. 2) тягне за собою невідворотну індивідуальну кримінальну відповідальність фізичних осіб – як безпосередніх виконавців (солдатів), так і вищих командирів, які віддали злочинні накази або не зупинили своїх підлеглих. Поняття «строку давності» до таких злочинів не застосовується.

Таблиця 2. Класифікація міжнародних злочинів під час війни

Категорія злочину	Сутність та нормативне визначення згідно з Римським статутом
Воєнні злочини	Серйозні порушення Женевських конвенцій 1949 року: навмисні вбивства, катування, нелюдське поводження, незаконне, безглузде і масштабне руйнування цивільного майна, взяття заручників, депортація цивільних.
Злочини проти людяності	Масштабні, систематичні напади на цивільне населення, які здійснюються як офіційна політика держави чи організації (масові страти, перетворення на рабство, етнічні чистки).
Геноцид	Діяння, вчинені з наміром повністю або частково знищити певну національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку (вбивства членів групи, примусове вилучення дітей).
Злочин агресії	Планування, підготовка, ініціювання або здійснення акту збройної агресії державою, що є грубим порушенням Статуту ООН. Відповідальність несе вище політичне керівництво.

3.2. Механізми притягнення до відповідальності

Сучасна система міжнародного правосуддя використовує кілька паралельних інструментів для покарання воєнних злочинців:

- **Національні суди воюючих сторін:** Україна здійснює правосуддя щодо військовослужбовців РФ за статтею 438 Кримінального кодексу України («Порушення законів та звичаїв війни»).
- **Міжнародний кримінальний суд (МКС, м. Гаага):** діє на основі Римського статуту. МКС розслідує найтяжчі злочини і вже продемонстрував свою ефективність, видавши офіційні міжнародні ордери на арешт вищого керівництва РФ за примусову незаконну депортацію українських дітей.
- **Спеціальний міжнародний трибунал:** триває коаліційна державна робота над створенням окремого Спеціального трибуналу для засудження керівництва РФ за найголовніший злочин, який став першопричиною всіх інших бід – злочин агресії проти України.

3.3 Задокументовані факти воєнних злочинів РФ

Російська Федерація під час ведення агресивної війни проти України здійснює системні, усвідомлені та масштабні порушення МГП, які носять характер державної політики залякування та геноциду. Ці факти офіційно задокументовані ООН, Міжнародним Червоним Хрестом, Офісом Генерального прокурора України та міжнародними правозахисними організаціями:

- **Злочини проти цивільного населення:** Масові страти, катування та зґвалтування мирних жителів під час окупації Київської, Чернігівської, Сумської, Харківської та Херсонської областей (Буча, Ірпінь, Ізюм). Створення системи «фільтраційних таборів» для цивільних осіб.
- **Удари по цивільній та портовій інфраструктурі:** Навмисні, регулярні ракетно-дронові удари по житлових будинках, лікарнях (Охматдит), школах та критичній інфраструктурі. Для студентів ОНМУ особливе значення має фіксація постійних ударів по морських портах Одещини, елеваторах із зерном та цивільних іноземних суднах. Це є прямим порушенням Гаазьких конвенцій щодо захисту цивільних об’єктів та Другої Женевської конвенції (щодо безпеки на морі). Крім того, руйнування історичного центру Одеси є грубим порушенням Гаазької конвенції 1954 року про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту.
- **Нелюдське поводження з військовополоненими:** Задокументовані факти тортур, розстрілів українських бійців у момент здачі в полон, ненадання медичної допомоги та утримання у виснажливому стані голоду. Навмисним терактом, що шокував світ, став підрив бараку з українськими військовополоненими (захисниками «Азовсталі») у колонії в Оленівці.

ВИСНОВКИ

1. **Міжнародне гуманітарне право (МГП)** є обов’язковим регулятором війни, який покликаний обмежити жорстокість бойових дій за допомогою чотирьох фундаментальних принципів: військової необхідності, гуманності, розрізнення та пропорційності.
2. **Законодавство України про національний спротив** повністю адаптовано до норм МГП. Члени Сил ТрО та добровольчих формувань громад (ДФТГ) офіційно наділені статусом легітимних комбатантів, що гарантує їм захист та право на статус військовополоненого у разі затримання.
3. **Воєнні злочини, геноцид та злочини проти людяності** не мають строків давності. Кожна фізична особа, яка вчинила звірства або віддала злочинний наказ, несе персональну кримінальну відповідальність перед національними судами та Міжнародним кримінальним судом у Гаазі.
4. **Масштабні руйнування міст**, катування полонених та регулярні удари РФ по цивільних об'єктах і портах Одещини є задокументованими воєнними злочинами, які доводять агресивний, терористичний характер дій ворога та обґрунтовують необхідність нашого безкомпромісного національного спротиву.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. На які дві великі інституційні гілки («права») традиційно поділяють джерела МГП?
2. Сформулюйте та коротко розкрийте сутність чотирьох фундаментальних принципів МГП.
3. Які види зброї та засобів ведення війни на сьогодні повністю заборонені міжнародними конвенціями?
4. Чим відрізняється поняття «віроломство» від легітимної воєнної хитрості у МГП?
5. Назвіть чотири критерії Женевської конвенції, яким має відповідати добровольчий загін для отримання статусу комбатантів.
6. Який правовий статус під час ведення бойових дій мають члени українських ДФТГ згідно з МГП?
7. Яку інформацію військовополонений зобов’язаний надати супротивнику під час допиту?
8. Що таке режим інтернування цивільних осіб і в яких випадках він може застосовуватися?
9. Назвіть чотири категорії найтяжчих міжнародних злочинів згідно з Римським статутом.
10. Які міжнародні судові інституції та механізми задіяні для притягнення керівництва РФ до відповідальності за воєнні злочини в Україні?